

Tanulmányok

A PETŐFI-KUTATÁS HAGYOMÁNYAI ÉS TÁVLATAI

RESEARCHING PETŐFI'S OEUVRE: TRADITIONS AND PERSPECTIVES

Szilágyi Márton

az MTA doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest
szilagyi.marton@btk.elte.hu

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a 19. századi magyar irodalom egyik legjelentősebb költőjére, Petőfi Sándorra (1823–1849) irányuló irodalomtörténeti kutatást abból a szempontból tekinti át, hogy milyen kutatástörténeti okok indokolják az életmű centrális szerepét a magyar irodalomtörténet általános tradíciójában. A Petőfire vonatkozó kutatások ugyanis az anyagfeltárás, a kiterjedtség és a szempontok sokfélesége miatt egyedülálló helyzetben vannak a többi klasszikus irodalmi életmű feldolgozottságához képest. Petőfinek a 19. század végétől három ízben készült, illetve készülő eljegyzetelt kritikai kiadása, s ezek egymásra épülve célozzák meg a lehető legteljesebb filológiai pontosságot. Az egykorú recepció, illetve a Petőfiről szóló későbbi emlékezések szintén jól feldolgozott formában állnak rendelkezésre. Legutóbb elkészült Petőfi egykorú képzőművészeti ábrázolásainak ikonográfiája. A 19. századi szerzői jog története szempontjából szintén a Petőfi műveinek tulajdonjoga kapcsán kialakult per részletes feldolgozásai jelentik a kiindulópontot. Petőfi fogadtatásának és utóéletének dokumentumai köré épülve jött létre a hazai irodalmi kultuszokra irányuló kutatás paradigmatis modelleje. Ez olyan különleges státuszt jelent, amely nem csupán Petőfi személyisége és életműve jelentősége miatt, hanem legalább ennyire a magyar irodalomtörténet-írás alakulás- és hagyománytörténete miatt is méltó a figyelemre, s módszertani kiindulópontot jelenthet más magyar irodalmi életművek vizsgálatához is.

ABSTRACT

My paper reviews the literary-historical researches on the oeuvre of Sándor Petőfi (1823–1849), one of the most significant poets of 19th-century Hungarian literature, from the aspect of the historiographical reasons that justify the central role of his oeuvre in the general tradition of Hungarian literary history. The research on Petőfi's oeuvre is distinguished by its unique position in relation to the studies of other classical literary oeuvres, due to the diversity of material, coverage and perspectives. Since the end of the 19th century, his works has been the object of three annotated critical editions, each of which has been or is being produced, and these editions are intended to be built upon one another in order to achieve the greatest possible philological accuracy. The contemporary reception and later memoirs concerning Petőfi are also available

in a well-edited form. Recently, an iconography of Petőfi's contemporary artistic representations has been completed. For the history of 19th-century copyright, the detailed analysis of the lawsuit over the ownership of Petőfi's works is also a reference point. A paradigmatic model for Hungarian research on the literary cults has been established on the documents of Petőfi's reception and posthumous legacy. It represents a special status that is remarkable not only for the significance of Petőfi's personality and oeuvre but also for the history of the development and tradition of Hungarian literary history, and can provide a methodological basis for the study of other Hungarian literary oeuvres.

Kulcsszavak: Petőfi Sándor, irodalomtörténet-írás, tudománytörténet, textológia, kultusz-történet, ikonográfia, szerzői jog

Keywords: Sándor Petőfi, literary history, history of science, textology, researches on literary cults, iconography, authorship

Az egyik utóbbi, 2021-ben megjelent, Jókai Mór és Petőfi Sándor párhuzamos pályaszakaszáról írott könyvemben (*A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*) azt a kijelentést kockáztattam meg a Petőfiről szóló kutatástörténeti áttekintésben, hogy ez a hagyomány „komoly filológiai hiányokkal” rendelkezik (Szilágyi, 2021, 11.). A könyvről recenziót író Takáts József ezt úgy minősítette: ez „némi szakmai maximalizmus” (Takáts, 2022, 521.). S mi tagadás, volt igazság a megjegyzésében, mert ugyan valóban léteznek hosszú idő óta elvégzetlen feladatok Petőfi körül, ám akkor hogyan minősítsük azoknak a 19. századi, vitathatatlanul klasszikus irodalmi értéket képviselő írói életműveknek a helyzetét, amelyeknek ennél sokkal rosszabb a filológiai feldolgozottsága?

Megérdemel hát egy külön gondolatmenetet az állításom inverze. Azaz érdekes a kérdést máshogy is fölteni, immár nem a valóban létező hiányok, az elvégzendő munkák felől, hanem az eredmények oldaláról: miért lehet a 19. századi magyar irodalom kapcsán centrálisnak tekinteni a Petőfi-kutatást?

Szeretném leszögezni: nem csak azért, mert Petőfi a 19. század egyik legjelentősebb költője. Ez ugyan fontos feltétel, sok mindennel összefügg, de nem ez a végső ok.

Arról van inkább szó, hogy a Petőfi-életmű – köszönhetően folyamatosan és megkérdőjelezetlenül jelentősnek vélt jellegének – irodalomtörténeti feldolgozottságát tekintve közelít leginkább az eszményi állapothoz. Persze legyünk reálisak: nem éri ugyan azt el, de nincs is reménytelenül messze tőle – s ez magyar nyelvű irodalmi tradíció szempontjából kivételes állapot. Vagyis, ha meg akarjuk érteni, hogy miféleképpen kellene a magyar nyelvű irodalmi életművekhez, saját kulturális hagyományainkhoz viszonyulnunk, akkor a 19. századi alkotók közül éppen Petőfit kell megnéznünk és példának tekintenünk.

Az alapja ennek mindenképpen a kézírathagyomány helyzete, amely több szempontból is szerencsésnek mondható, különösen a pálya második felében, végén. Petőfi ugyanis 1847-től különösen figyelt életművének naprakész számbavételére, hiszen megtapasztalta, hogy versei nem akármilyen piaci értékkel is rendelkeznek. (Ne feledjük, Petőfi nemzedékéből senki másnak nem sikerült az, hogy huszonöt éves kora előtt kiadják összes verseit!) Ezért aztán verseinek kézíratait a születésükkel párhuzamosan összemásolta egy – úgynevezett – versgyűjtő füzetbe, amely – textológiai értelemben – egy másodlagos, tisztázat formájában létező szövegcsoporthoz tartozott, hiszen a versek fogalmazványa általában az ide való bemásolás után el is tűnt, s noha Petőfi időnként kisebb javításokat még elvégzett a szövegeken, alapvetően ez egy összefüggő, egy majdani nyomtatást előkészítő változat volt már. Petőfi itt verseinek a kronológiájához is fontos támpontot adott az utókornak, mivel a szövegek bemásolása időrendben haladt, illetve a szövegek alatt feltüntette a keletkezés helyét és idejét. Emellett pedig vezetett arról is egy listát, hogy versei hol is jelentek meg, s ezen a listán végzett terjedelemszámításokat – nyilvánvalóan egy majdani újabb összkiadás előkészítése érdekében. A saját életmű kézből tartásának ez a fegyelmezettsége egyedülálló volt a korszakban, a kortársak közül senkit nem ismerünk, aki hasonlóképpen járt volna el – párhuzamképpen érdemes számontartani, hogy Arany János, amikor az 1850-es évek közepén elhatározta „kisebb költeményeinek” összegyűjtését, részben az egykori publikációi lemásolásával (és lemásoltatásával) tudta csak megteremteni a nyomtatás alapjául szolgáló kéziratot, mert neki nem voltak ilyen versgyűjtő füzetek (igaz persze, hogy neki nem is volt ambíciója korábban a lírai verseinek az összegyűjtése, számontartása és kiadása).

Petőfi verseit ezek a füzetek 1847-től éves bontásban tartalmazzák (néhány nagyobb, epikus szöveg van külön letisztázva: ilyen a *Lehel vezér* töredéke és *Az apostol*). Ám ez utóbbi kéziratok is fennmaradtak, mert a hagyaték – Petőfi eltűnése/halála után – özvegyénél maradt, s megőrzése annál is fontosabb volt, mert Petőfi versei a családja számára pénzben is kifejezhető értéket jelentettek: az 1847-es kötet megjelenése után, az Emich Gusztávval kötött újabb szerződés értelmében a kiadó a neki átadott költemények kéziratáért Petőfi halála után külön fizetett Szendrey Júliának. A továbbra is gondosan őrzött Petőfi-kéziratokat az asszony nemcsak újabb, Horvát Árpáddal kötött házasságába vitte magával, hanem minden bizonnyal akkor is magánál tartotta, amikor – házassága megromlása után – férjétől külön költözött: bizonyos utalásokból ugyanis arra lehet következtetni, hogy a Petőfi-hagyaték a halálakor is nála volt. Még ha a hagyatéki eljárás során keletkezett lista nem is tartalmazta ezt, hiszen ez a lista eleve nem terjeszkedett ki sem kéziratokra, sem könyvekre, ezeket ugyanis az önhatalmúlag eljáró férj (Horvát Árpád) és apa (Szendrey Ignác), s talán az egykori sógor (Gyulai Pál) már alighanem korábban, tehát még a lista elkészítése előtt kiemelték onnan. A kéziratok megőrzése azonban a későbbiekben is folyamatos volt, egé-

szen a közgyűjteménybe kerülésükig (ez utóbbi részben a Petőfi Ház, részben a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került – az előbbinek a jelenlegi Petőfi Irodalmi Múzeum, az utóbbinak az Országos Széchényi Könyvtár a jogutódja, s ezekre a helyekre összpontosult aztán a versgyűjtő füzeteken kívüli, szórtaabb hagyatékelemek összegyűjtése is).

Erre a filológiai bázisra épültek az összkiadások. Petőfi esete egészen kivételes helyzetben van ebből a szempontból: az első, még alaposan nem jegyzetelt edíciók (ilyen volt az 1874-es összkiadás is) után ugyanis az életmű kiadására eddig három hullámban indultak el a körültekintő filológiai kutatások, s ennek köszönhetően három kritikai kiadás áll rendelkezésünkre. Tegyük hozzá persze rögtön: ezek nemcsak nem párhuzamosan, s ilyenformán persze nem is egymás riválisaként születtek, hanem egymásra épülve jöttek létre. Mintegy azzal a szándékkal, hogy folyamatjellegükben egyre jobban megközelítsék a tökéletesnek látszó, a szövegpontosság és a datálás szempontjából is a lehető legjobbnak számító edíciót. Havas Adolf 1892 és 1896 között, hat kötetben megjelent munkájával kezdődött ez a vállalkozás, majd az 1951 és 1964 között napvilágot látott kritikai kiadással folytatódott (ez volt a második világháború utáni, politikai szándékoktól is motivált, egyik első nagy kritikai kiadási vállalkozás). Mivel azonban az 1950-es években követett szövegkiadási elvek már eleve nem számítottak korszerűnek a vállalkozás 1960-as évekbeli befejezésekor, s a kötetekbe foglalt anyag is bővült, elkezdődött 1973-ban (az is egy Petőfi-évforduló éve volt) egy új, immár csak a verses művekre kiterjedő kiadás, Kiss József és Martinkó András irányításával. Martinkó halála után pedig Kiss József egyedül tartotta fenn a sorozatot szerkesztőként, miután pedig ő is eltávozott, ezt vette át tőle Kerényi Ferenc. Ám ő sem tudta a befejezésig eljuttatni a vállalkozást (2008-ban elhunyt), így a munka napjainkban fog véget érni (ha e sorok írójának sikerül befejeznie a versek 6. kötetét, az 1848–49-es versanyag kiadását, amely Kerényi Ferenc váratlan halála miatt maradt félbe). Ez páratlan helyzet a 19. századi magyar irodalomtörténeti kutatásokban. Nemzedékek sorának a munkája érik be úgy, hogy időközben alaposan átalakultak a szövegkiadás elméleti és technikai feltételei (ez feltétlenül pozitív fejlemény), ám erőteljesen leszűkült az a szakembergárda, amely képes és hajlandó a kritikai kiadás aprólékos, időrabló munkájára áldozni magát (ez viszont igen kedvezőtlen körülmény) – de mégiscsak el fog készülni a legújabb kritikai kiadás verziója. Párhuzamképpen érdemes megemlíteni, hogy Aranyánál csak két kritikai kiadás vállalkozásról van szó (az első az 1950-es években indult, s miközben az eredeti tervek szerint még be sem fejeződött, 2017-ben elkezdődött egy második nekifutás, amelyből eddig négy kötet jelent meg). Vörösmartynak meg mindössze egy, mindmáig be nem fejezett kritikai kiadást szentelt eddig a magyar irodalomtörténet-írás. S bárki más, akit említhetnék Petőfi kortársai közül, legfőljebb ez utóbbi státuszban van: jó, ha elindult a szövegkiadása, de a lezárása nem történt meg.

A következő fontos jellemzője a Petőfi-szakirodalomnak, hogy rendelkezésre áll az egykorú recepció szinte teljes anyaga, feldolgozott, időnként jegyzetelt formában. Ez Endrődi Sándor munkájával kezdődött (Endrődi, 1911), amelyet az 1980-as években folytatott a *Petőfi-adattár* három kötete (az első két kötet 1987-ben, a harmadik 1992-ben jelent meg). A közeljövő egyik nagy és fontos vállalkozása lehetne, hogyha ezeket az együvé tartozó, de nem egységes szerkezetben készült köteteket digitális formában sikerülne egyesíteni és a kutatás számára hozzáférhetővé tenni. S erre van szándék és terv is. Hatvany Lajos kétkötetes, nagy gyűjteménye (*Így élt Petőfi*) pedig a Petőfire vonatkozó emlékezések dzsungelében segít tájékozódni – abban, hogy ez a kötet igazán használhatóvá vált, kulcsszerepe volt annak, hogy Kiss József filológiai pontossította a szövegeket az 1967-es, újabb kiadás alkalmából. Említsük meg azt is, hogy mivel az utóbbi időben az Arcanum adatbázisának egyre kiterjedtebb változata egy sor egykorú sajtóforrást tett könnyen kereshetővé, s ezáltal ezek a kötetek immár afféle „segédkönyvvé” is minősültek: meg lehet bennük találni az adatok pontos leőhelyét, s az erre kíváncsi irodalomtörténész ez alapján könnyűszerrel visszakeresheti az eredeti szövegkörnyezetet is – mert sok esetben ez is fontos kiegészítő információkat hordozhat, ám ezek értelemszerűen egy ilyen szöveggyűjteménybe nem kerülhetnek bele.

Más 19. századi alkotónál ilyen típusú kutatásra ebben az egyszerű formában nincs lehetőség. Sem Arany, sem Vörösmarty Mihály egykorú recepciójának az adatai nincsenek ilyen könnyen kezelhető formában összegyűjtve, illetve csak bizonyos, szűkített anyag áll rendelkezésünkre jól feldolgozott módon. Ezért aztán minden más alkotónál sokkal töredékesebb kép rajzolható csak ki az egykorú és az utólagos befogadásról.

Petőfinél a külföldi fordítások s az idegen nyelvű recepció egy része is jól feldolgozott formában tanulmányozható (erről lásd Gulya–Kerényi, 2000). Részben azért, mert a Petőfi-adattár első kötete a Magyar Királyság egykori területének nem magyar nyelvű sajtójára is kiterjesztette a figyelmét, részben pedig azért, mert a göttingeni egyetem feladatának tartotta a német nyelvű anyagnak az összegyűjtését és dokumentálását (ez esetben Gulya János érdemeit kell számontartanunk). S még hogyha ez a gyűjtött anyag nincs is kellő és méltó módon közzétéve vagy éppen összekapcsolva a más nyelvű fordításokkal (elsősorban a teljes körű online hozzáférés és az ehhez szükséges egységes platform megteremtése lenne nagyon fontos), jelentős mértékben segíteni tudja a magyar irodalom külföldi befogadásának irodalomtörténeti vizsgálatát. Már csak azért is, mert a fordítások anyaga térben, időben és nyelvek szerint annyira tagolt, hogy egészen különleges megfigyelésekre és fordításelméleti problémák észlelésére nyújthat alkalmat.

A Petőfi-ikonográfia 1849-ig terjedő szakaszának helyzete is igen jól áttekinthető, miután – bizonyos előzmények után – a Petőfi Irodalmi Múzeum tíz éve külön kötetben tette közzé a költő egykorú képzőművészeti ábrázolásai-

nak teljességre törekvő anyagát (Adrovitz, 2012). Petőfi tudatos szándéka arra, hogy megteremtse és népszerűsítse saját imázsát, csak részben ragadható meg irodalmi szövegekben – legalább ennyire a képzőművészeti ábrázolások dokumentálják ezt a törekvést. Meglepő, hogy egy huszonhat éves korában elhunyt fiatalemberről ennyiféle, szinte kivétel nélkül modell után készült ábrázolás készüljön, amely lehetőséget ad a Petőfi öltözködésében és külsejében (bajusz- és szakállviseletében) bekövetkező változások dokumentálására is – azaz ez esetben éppen azt ragadhatjuk meg, hogyan tudja valaki az 1840-es években saját identitása szolgálatába állítani az arcképbábrázolások korabeli divatját is. Innen nézvést tehát jobban meg tudjuk becsülni Petőfinek azon kor- és íróársait, akikről jó esetben egy, Barabás Miklóstól származó portré áll rendelkezésünkre a korszakból, de közel sem olyan sok és sokféle portré, mint a legjelentősebbnek érzékelt Petőfiről.

Sajátos vonatkozás, hogy még a 19. századi szerzői jogi kérdések felől nézve is referenciaként szolgálhat a Petőfi-hagyaték sorsa. Petőfinek a korszakban páratlan népszerűsége indokolta azt, hogy az egyik könyvkiadó, Emich Gusztáv fantáziát látott benne, s nemcsak kiadta összes költeményeit 1847-ben (azt egyébként egyetlen kortársának sem sikerült elérnie, hogy huszonnégy éves korára egy teljességre törekvő gyűjteményt publikálhassanak, igen szép nyomdai kivitelezésben), hanem előre megvette Petőfi ezután születendő műveit is. Mindezt pedig a felek aláírt szerződéssel dokumentálták. Aprócska, de fontos adalék: a szerződések mind a mai napig megvannak, nyilván azért, mert megőrzésük mindkét félnek fontos volt. Ilyenformán Petőfi eltűnésekor nem volt kérdéses a hagyaték sorsa: minden publikált és nem publikált darabját kiadói szerződéssel kötötték magukhoz a különböző kiadók (Emich mellett mások is rendelkeztek ugyanis bizonyos Petőfi-művek kiadásának jogával). Ezért sem volt szabadon mobilizálható vagy az az egyetlen komoly érték, amelyet a költő a családjára hagyhatott – igaz, hogy a kiadatlan versekért Emich a szerződés alapján fizetett az özvegynek. Kérdéses maradt viszont az, hogy ezek a megszerzett kiadói jogok hány évre szólnak: erről maguk a szerződések nem szóltak, s erre nem volt egységes korabeli törvényi szabályozás a Magyar Királyságban (az első magyar szerzői jogi törvényt csak 1884-ben hirdették ki). Ezt a problémát tette igazán látványossá az 1879-es Petőfi-per, amely nemcsak a művek tulajdonjogának időbeli kiterjedését exponálta, hanem azt a kérdést is élesen fölvetette, vajon jogi értelemben halottnak számít-e Petőfi Sándor (hivatalosan ugyanis soha nem nyilvánították halottá, s ekkor már egyetlen olyan közeli hozzátartója sem élt, aki kezdeményezhette volna ezt az eljárást). A századvégi Petőfi-pernek immár több feldolgozása is létezik (a legutóbbi, ahonnan a kutatástörténeti előzmények is megismerhetők: Szilágyi, 2021, 352–375.), ami azért lehetséges, mert – szerencsés módon – rendelkezésre áll az ezt megragadhatóvá tévő levéltári forrásanyag is.

A hazai kultusztörténeti kutatásoknak is Petőfi a kiindulópontja. Igaz, hogy a kultusztörténet hazai meghonosítását elvégző könyv a Shakespeare-kultusz anyagán mutatta be ennek a megközelítésnek a lehetséges távlatait (Dávidházi, 1989), de a kezdeményező szerepet vállaló Dávidházi Péter már egyik első, kultusztörténeti tanulmányában egy Petőfiről szóló antológiában látta meg a hazai anyagon végzett vizsgálatok lehetséges anyagát (Dávidházi, 1998). S a legutóbbi időben ennek a korábbi antológiának a sajtó alá rendezője, Margócsy István nemcsak tanulmányok sorában bizonyította ezt az előfeltevést (Margócsy, 2007), hanem 2022-ben elkészítette korábbi antológiájának egy sokkal jobb és kiterjedtebb változatát is (Margócsy, 2022), s ezzel utólag is igazolta Dávidházi megelőlegezett megfigyelését, amely egy népszerű formában s rövidebb terjedelemben elkészített szöveggyűjtemény alapján is megsejtette a Petőfi-kutatás kultusztörténeti jelentőségét.

Mindazok a vonatkozások és megközelítések, amelyeket az imént felsorakoztattam, természetesen valahol a mélyben szervesen összefüggenek: bárhonnan indulunk is, mindig visszajutunk Petőfi elsőprő egyéniségéhez és páratlan népszerűségéhez. A különböző aspektusok azonban azért rajzolódhatnak ki plasztikusan, mert a Petőfi-kutatás folyamatos és megszakítatlan, hosszú története egészen kivételes módon mutatja a nemzedékek egymásra épülő munkáját. S ugyan ez minden, a kánonban centrális szerepet betöltő, irodalomtörténetileg fontos alkotó esetében így van, ebben az interdiszciplináris teljességben egyetlen más magyar író esetében sem figyelhető meg ez a szervesség.

Ez olyan különleges státuszt jelent, amely nem csupán Petőfi személyisége miatt, hanem legalább ennyire a magyar irodalomtörténet-írás alakulás- és hagyománytörténete miatt is méltó a figyelemre.

Alighanem ezért fordulhatunk számos esetben magától értetődő módon a Petőfi-jelenséghez és a Petőfire vonatkozó szakirodalomhoz, ha valamilyen tudománytörténeti sajátosságot szemléltetni akarunk.

IRODALOM

- Adrovitz A. (2012): *Arc poetica. Petőfi Sándor életében készült képmásai*. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_PIMU_073/?pg=0&layout=s
- Dávidházi P. (1989): „Isten másodszülettte”. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza*. Budapest: Gondolat Kiadó
- Dávidházi P. (1998): A hatalom eredetmondái Petőfi utóéletében. In: Dávidházi Péter: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*. Budapest: Argumentum Kiadó, 174–206.
- Endrődi S. (1911): *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849. Egykorú nyomtatványok másaival*. Budapest: Kunossy, Szilágyi és Társa Kiadó, https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_PIMU_PetofiKonyvtar_29_30/?pg=10&layout=s

- Gulya J. – Kerényi F. (szerk.) (2000): *Petőfi a szomszéd és rokon népek nyelvén*. Budapest: Lucidus Kiadó
- Margócsy I. (2007): *Égi és földi virágzás tükré. Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*. Budapest: Holnap Kiadó
- Margócsy I. (szerk.) (2022): *Petőfi Sándor emlékezete*. Budapest: Osiris Kiadó
- Szilágyi M. (2021): *A magyar romantika ikercsillagai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*. Budapest: Osiris Kiadó
- Takáts J. (2022): A romantika gót arca. Szilágyi Márton: A magyar romantika ikercsillagai. *Vigilia*, 6, 521–522. https://vigilia.hu/pdfs/Vigilia_2022_06_facsimile.pdf